

УДК (UDC) 94 : 336.711.2] (477.74) «1917/1919»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).573](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).573)

MONEY ISSUING OF ODESA CITY IN 1917-1919

Irina Mironova

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: ya.Irina761@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

Abstract

The aim of this paper is to highlight the emission of currency units issued in Odesa city in 1917-1919 during its stay under the rule of the Ukrainian People's Republic, the Volunteer Army of General A. Denikin, and the Soviet government.

Scientific novelty. The reasons for the issuing of various types of currency units in the city of Odesa are found out, namely: financial crisis, inflationary processes, devaluation, and shortage of paper money, which began to develop rapidly in the city after the February Coup of 1917; the accent is given to the main stages and results of the emission policy of various governments and political forces ruling in Odesa until 1920.

Conclusions. It has been found out that the beginning of the emission of local city money issuing began on December 23, 1917, by the 'Regulation on Exchange Bonds of the City of Odesa' ('Polozheniie o Razmennykh Biletakh Goroda Odessy'). The next period of the history of money issuing in Odesa was associated with the entry of the Volunteer Army of General A. Denikin into the city and the issuing of Ukrainian treasury notes, the so-called Denikin 'lopatka'. It is ascertained that during its first stay in Odesa in 1918 – early 1919, the Volunteer Army issued ten series of treasury notes with a nominal value of 50 karbovantsiv. During the first stay of Soviet power in Odesa (April – June 1919), it also issued and put into circulation ten series of Ukrainian treasury notes with a nominal value of 50 karbovantsiv.

The volumes of the emission policy of the local, Denikin, and Soviet authorities in Odesa until the beginning of 1920 are quantified. So, the volume of the local emission of 'Odesa Exchange Bonds' ('Razmennyi Bilet g Odessy') is estimated by researchers to be over 230 million rubles, Denikin – over 280 million karbovantsiv, Soviet – about 480 million karbovantsiv. In total it was about 1 billion monetary units. The growth of money emission in the city of Odesa led to hyperinflationary processes and the devaluation of money.

It is proved that Odesa bonds and Ukrainian treasury notes issued in 1917-1919 continued to circulate until Denikin troops left the city in February 1920.

Keywords: Odesa, money, emission, 'Odesa Exchange Bonds', Ukrainian treasury notes, UNR, Volunteer Army of General A. Denikin, Soviet power

ГРОШОВІ ВИПУСКИ МІСТА ОДЕСА 1917-1919 РР.

Ірина Міронова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: ya.Irina761@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – висвітлити емісію грошових знаків, випущених у місті Одеса в 1917-1919 рр. у період її перебування під владою УНР, Добровольчої армії генерала А. Денікіна та радянської влади.

Наукова новизна: встановлено причини, за яких вироблявся випуск різних типів грошових знаків у місті Одеса, а саме: фінансова криза, інфляційні процеси, знецінення та нестача паперових грошей, які почали стрімко розвиватися в місті після Лютневого перевороту 1917 р.; виділено основні етапи та підсумки емісійної політики різних урядів і політичних сил, які перебували в Одесі до 1920 р.

Висновки. Встановлено, що початок емісії місцевих міських грошових випусків було покладено 23 грудня 1917 р. «Положенням про розмінні білети міста Одеси». Наступний період історії грошових випусків Одеси пов'язаний зі вступом до міста Добровольчої армії генерала А. Денікіна та випуском українських казначейських знаків, т. зв. денікінських «лопаток». Встановлено, що денікінці за час першого перебування в Одесі у 1918 – на початку 1919 рр. випустили в обіг десять серій казначейських знаків номіналом у 50 карбованців. Під час першого перебування в Одесі радянської влади (квітень–червень 1919 р.), нею було надруковано та випущено в обіг також десять серій українських казначейських знаків номіналом у 50 карбованців.

Підраховано обсяги емісійної політики місцевої, денікінської та радянської влади в Одесі до початку 1920 р. Так, обсяг місцевої емісії випусків «Розмінних білетів міста Одеси» оцінюється дослідниками у понад 230 млн. руб., денікінської – понад 280 млн. крб., радянської – близько 480 млн. крб. Усього – близько 1 млрд. грошових одиниць. Зростання грошової емісії у місті Одеса призводило до гіперінфляційних процесів і знецінення грошей.

Установлено, що одеські бони та українські казначейські знаки, що випускалися у 1917-1919 рр., продовжували ходіння до залишення міста денікінськими військами у лютому 1920 р.

Ключові слова: Одеса, гроші, емісія, «розмінні білети міста Одеси», українські казначейські знаки, УНР, Добровольча армія генерала А. Денікіна, радянська влада

Гроші – це особливий засіб, що виконує роль загального еквівалента при обміні товарів та послуг, за допомогою якого виражається вартість усіх інших товарів. У фінансовому відношенні гроші визначають масштаб емісійного права, потребу розрахункових знаків, зростання купюр за номіналом, економічний стан країни, валютну стійкість тощо¹. В історичному та джерелознавчому аспекті, гроші – це історичні документи, які є наочними показниками політичних подій, боротьби партій, зміни влади, перемог і поразок, ідейних течій, культурного рівня народів².

Гроші України періоду національно-демократичної революції 1917-1921 рр. представляють особливий інтерес, оскільки вони відображають найяскравіший

¹ Деньги. URL: <https://tolkslovar.ru/d2104.html>

² Браиловский А.М. Монография-каталог денежных знаков Русской Революции. 1917-1922. [Б. м.]: [Б. и.], 1922. С. 3.

історичний період, наповнений великими подіями. Важливо відзначити і те, що переломні моменти історії вимагають поглиблених дослідницьких підходів, вироблення яких неможливе без звернення до регіональної історії. Характерною особливістю фінансової політики України цього періоду є те, що багато великих центрів нашої країни через своє місцеве самоврядування отримали дозвіл на випуск власних грошових знаків. Місто Одеса у цьому відношенні має найбільший інтерес для вивчення грошових емісій через особливості революції та громадянської війни у цьому регіоні, пов'язані з політичним, соціально-економічним, торговим і військово-стратегічним становищем. Звернення до цього періоду історії дозволяє встановити органічну взаємообумовленість посилення політичної конфронтації у суспільстві з глибиною фінансово-економічної кризи.

Історія грошового обігу відноситься до проблем малодосліджуваних у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що її розробка дозволяє запровадити нові характеристики щодо вивчення фінансово-економічної історії Української держави. Одним із найбільш визнаних українських дослідників з цієї проблеми є П. Гай-Нижник, низку праць якого присвячено вивченню фінансово-економічної та політичної ситуації в Україні в 1917-1922 рр. Зокрема, у його докторській дисертації досліджено історію фінансової політики Центральної Ради, урядів УНР та створення національної грошової системи у період від початку березня 1917 р. до кінця квітня 1918 р.³ У наступних монографіях і наукових статтях автор розкрив проблеми фінансової політики Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського⁴, висвітлив питання емісійної політики урядів України, характер і природу українських паперових грошових знаків⁵. Підсумком наукової роботи П. Гай-Нижника з означених питань став вихід монографії «Україна: фінанси і політика (1917-1922 рр.)»⁶.

Окремий напрямок в історіографії проблеми грошового обігу України представлений працями вітчизняних боністів і нумізматів. Так, історію національних грошей України з погляду боністики та нумізматики вивчав Р. Тхоржевський⁷. Грошовим знакам, що випускалися в Одесі у період національно-демократичної революції та громадянської війни, присвячені роботи А. Артем'єва⁸, А. Дроздовського⁹, Р. Ніколаєва¹⁰, П. Рябченка¹¹. Цінним джерелом з вивчення

³ Гай-Нижник П.П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 26 с.

⁴ Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 430 с.

⁵ Гай-Нижник П.П. Характер і природа українських паперових грошових знаків 1917-1921 рр. // Економічний часопис – XXI. 2002. № 9. С. 49-52; Гай-Нижник П.П. Емісійна політика урядів України 1917-1918 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 100-125.

⁶ Гай-Нижник П.П. Україна: фінанси і політика (1917-1922 рр.). Київ: Саміт-книга, 2021. 808 с.

⁷ Тхоржевський Р.Й. Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999. 238 с.

⁸ Артем'єв А.Ю. Деникинские «лопатки» // Коллекционер. 2001. № 36-37. С. 319-327; Артем'єв А.Ю. Эмиссия украинских «лопатонок» в советской Одессе // Коллекционер. 2003. № 38-39. С. 307-315; Артем'єв А.Ю. «Белые» деньги. Вторая эмиссия деникинских «лопатонок» (24.08.1919 – 07.02.1920 гг.) // Коллекционер. 2003. № 38-39. С. 316-324.

⁹ Дроздовский А. Деньги для Одессы. URL: <https://www.liveinternet.ru/users/ludmila-lea/post255689409/>

¹⁰ Николаев Р. Банкноты родом из Одессы // Водяной знак. 2006. № 9 (41). URL: <http://silver-coins.ru/banknoty-rodом-iz-odessy/>

поставленого питання є періодична преса м. Одеси, що виходила у 1917-1920 рр., а саме газети «Одеська пошта», «Одеські новини», «Одеський листок», які друкували інформацію про нові випуски та ходіння грошових знаків у регіоні, а також ставлення до них місцевого населення. Одночасно з цим слід відмітити, що у світлі вивчення грошових випусків м. Одеса в період національно-демократичної революції і громадянської війни, важливим є визначення причин, за яких вироблявся випуск різних типів грошових знаків у місті, а також основні етапи та підсумки емісійної політики різних урядів і політичних сил, які перебували в Одесі до 1920 р. Саме цей аспект і є метою нашого дослідження.

До початку революційного перевороту у лютому 1917 р. по всій Російській імперії, в тому числі й Україні, ходили такі гроші: ювілейні марки з портретами Дому Романових у 1, 2, 3, 10, 15 і 20 коп., дрібні гроші у 1, 2, 3, 5 і 50 коп.; рублі – 1, 3, 5, 10 і 25 (з портретом Олександра III), 50 (з портретом Миколи I), 100 (з портретом Катерини II) та 500 (з портретом Петра I). На всіх цих грошах були зображені царські двоголові орли з коронами, скіпетром, державою та вензелями. Ще якийсь час після лютого перевороту ходили мідні та срібні миколаївські гроші, а золоті зникли з обігу. Надалі ці гроші були анульовані радянською владою¹².

Фінансово-економічна та політична ситуація в Україні у 1917 р. була вкрай складною. Криза фінансового ринку, що розпочалася ще з часів царату, була максимально загострена революційними подіями і поширюваним безвладдям, грошова система знаходилася під впливом гіперінфляційних процесів. До того ж, різкому падінню цінності грошей сприяла іноземна інтервенція та громадянська війна¹³.

Початок емісії в Україні було покладено Центральною Радою білетом у 100 карбованців з українським, російським та єврейським текстом¹⁴. Наступним випуском Центральної Ради стали казначейські знаки (Знак Державної Скарбниці) у 25 і 50 карбованців. Походження цих знаків таке: Центральна Рада замовила для України кредитні білети (гривні) у Німеччині, однак, через брак грошових знаків було вирішено спішно надрукувати тимчасові розрахункові знаки (карбованці) у Києві до прибуття замовлених у Німеччині. Але друкування кредитних білетів затяглося, і тимчасові знаки набули більшого, ніж передбачалося, значення. Випуск їх проводився з 6 квітня 1918 р.¹⁵ Цього ж року Центральна Рада почала випускати гроші з написом «Українська Народна Республіка» у 2, 10, 100 і 500 гривень¹⁶. Таким чином, гроші вимірювалися одночасно двома видами одиниць: гривнями (банкноти) та карбованцями (грошові знаки). 1 карбованець дорівнював 2 гривням, або 1 рублю¹⁷.

За гетьмана П. Скоропадського було видано гроші з написом «Українська держава» – 5 гривень, 10 карбованців (серії «АА» рожевого та серії «АБ» коричневого кольору), 25, 50 і 100 карбованців (з рельєфом Богдана Хмельницького), 250 і 1 тис.

¹¹ Рябченко П.Ф. Денежная единица в Украине в XX веке // Мир денег. 2001. Январь-февраль; Рябченко П.Ф. Деньги больших городов // Мир денег. 2004. № 3 (48). Март-апрель.

¹² Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 3-4.

¹³ Гай-Нижник П.П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). С. 7.

¹⁴ Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 7.

¹⁵ Вайнштейн Э. Гроши Украины // Советский коллекционер. 1928. № 4. С. 2-3.

¹⁶ Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 7.

¹⁷ Рябченко П.Ф. Денежная единица в Украине в XX веке // Мир денег. 2001. Январь-февраль.

карбованців, 1 тис. та 2 тис. гривень. Гетьманат користувався грошовими знаками, що були замовлені раніше Центральною Радою. Слід зазначити, що знаків у 50 карбованців було дуже багато фальшивих, тому встановився звичай при розплаті розписуватись на грошах на посвідчення того, що вони є справжніми. Таким чином, на грошах накопичувалися десятки олівцевих і чорнильних підписів¹⁸. Майже всі українські гроші були виготовлені за ескізами відомого художника-графіка Г. Нарбути, на всіх зображений український герб у вигляді тризубця¹⁹.

Рівень інфляції у досліджуваній період був настільки стрімким, що жоден український уряд (М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Скоропадського) не зміг випустити грошовий знак номіналом в одну одиницю²⁰. Ще 1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон «Про грошову одиницю, карбування монети та друк державних кредитових білетів», згідно з яким мали готуватися до випуску монети номіналом одна гривня із срібла та 20 гривень із золота, проте цього зроблено не було²¹.

Поряд із державними грошовими знаками, обіг яких визначався відповідними законами, у 1917-1920 рр. було поширене місцеве «грошівництво». До місцевих належали грошові випуски всіх видів самоврядувань: губернських, міських, повітових, волосних, сільських дум, управ, магістратів, земств, рад, місцевих відділень Державного чи Народного банків, місцевих казначейств, ощадних кас, інших кредитних організацій, центральних, регіональних, обласних товариств, великих кредитно-ощадних, позиково-ощадних товариств, облігації та купони «Займу свободи» й інших позик, чеки та інші цінні папери, акцептовані на рівні відділень Держбанку, а також великих підприємств та організацій. Показово, що навіть для самої столиці – міста Києва 24 грудня 1917 р. було видано обов'язкову постанову генерального секретаріату Держбанку, що стосувалася безпосередньо київської контори, яка мала приймати випущені в обіг чеки київських банків (з акцептом на звороті) та через 10 днів обмінювати їх на грошові знаки. Чеки всіма організаціями визнавалися обов'язковими під час оплати та розрахунках, як у державному секторі, так і в приватному.

Упродовж 1918-1920 рр. майже всі великі центри України через своє місцеве самоврядування отримали дозвіл на випуск власних грошових знаків²². В «Каталогі бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований», виданому в 1927 р. за редакцією Ф. Чучина, на території України за цей період представлено 342 місцевих грошових знаків²³.

Гроші для Одеси – великого торгового центру, завжди відігравали величезну роль, і їхній обіг був одним із головних двигунів розвитку міста. У 1917 р. політична ситуація в країні та віддаленість Одеси від Москви та Петрограда призвели до нестачі готівки. Економічні проблеми породили невидиму спекуляцію, валютні махінації та приховування продовольства. Наприкінці жовтня

¹⁸ Вайнштейн Э. Вказ. пр. С. 2-3.

¹⁹ Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 7.

²⁰ Рябченко П.Ф. Денежная единица в Украине в XX веке...

²¹ Закон Центральної Ради «Про грошову одиницю, карбування монети та друк державних кредитових білетів». 1 березня 1918 р. URL: http://fox-notes.ru/gezetz/gesetz_UNR_020713_02.htm

²² Рябченко П.Ф. Деньги больших городов // Мир денег. 2004. № 3 (48). Март-апрель.

²³ Каталог бон и дензнаков России, СССР, окраин и образований (1769-1927 гг.). Ч. 1 / Под ред. Ф.Г. Чучина. Москва, 1927. 176 с.; Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917-1927). Москва: Финансовое изд-во, 1928. С. 159-160.

була зроблена заява Центральної Ради про перехід Херсонщини та Одеси під владу УНР. Для збереження порядку в Одесі було обрано «Другий» коаліційний обласний Ревком із представників Ради, Румчероду (Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеси), Української Ради, керівників Одеського військового округу, лідерів соціалістичних партій. Ревком ухвалив рішення про входження Одеси до складу Української народної республіки. Таким чином, в Одесі утворилася унікальна обстановка, характерна примиренням більшовиків та Української Ради, і прагненням створити «однорідну революційно-демократичну владу» шляхом об'єднання Виконкому Рад з Українською Радою²⁴.

3 і 4 січня 1918 р. у центрі Одеси пройшли тритисячні демонстрації робітників (насамперед, судноремонтного заводу Російського товариства пароплавання і торгівлі) під гаслом «Вся влада Радам!» і червоними прапорами. Робітники обурювалися двомісячною невплатою заробітної плати, а підбурювачі-більшовики заявляли, що Українська республіка взагалі «грошей не має». Одеса страждала від зростаючого (до 30 тис. чол.) безробіття, голоду, карткової системи, епідемії холери²⁵. Дефіцит грошей, особливо дрібних номіналів, став незадовільно впливати на торгово-промислове життя міста. Найчастіше у магазинах, на базарах, у кафе й інших торгових точках продавці відмовляли у продажу товарів і продуктів тим покупцям, які не мали дрібної розмінної монети. Випущених після Лютневого перевороту «керенок» – казначейських знаків номіналом у 20 і 40 рублів населення міста зовсім не визнавало. Умілі ділки за обмін 100-рублевих купюр, або «катеринок», а також 500-рублевих асигнацій вимагали від 5 до 25 рублів, залежно від «клієнта»²⁶. Крім того, в умовах Першої світової війни це величезне місто-порт виявилось основною тиловою базою постачання румунського фронту. Необхідність постачання дефіцитними грошима міста, регіону, а також фронту та військового округу посилювало і без того складне фінансове становище Одеси²⁷.

Наприкінці листопада – початку грудня 1917 р. в Одесі було зафіксовано пік нестачі грошей. 1 грудня газета «Одеська пошта» опублікувала таке повідомлення: «Останніми днями у місцевих банках помічається брак грошових знаків. У місті у зв'язку з цим поширилася звістка, що у банках не видають приватних вкладів. Обставина ця викликала велику паніку. Вчора майже у всіх місцевих банках помічалися довгі черги з осіб, які отримували свої внески. Приватні банки за відсутністю грошей видавали чеки на Державний банк. Державний банк погашав ці чеки в повному обсязі»²⁸.

Місцеве відділення Державного банку приймало різноманітні заходи, щоб пом'якшити кризу. Замість кредитних білетів на початку грудня 1917 р. було вирішено випустити в обіг купони 5% облігацій «Займу Свободи» 1917 р., 4% квитки Державного казначейства (25, 50 і 100 рублів) та 5% зобов'язання Державного казначейства. Усі урядові та громадські установи, приватні особи, торговельні та торгово-промислові підприємства зобов'язувалися приймати до платежу зазначені цінності нарівні з кредитними білетами²⁹.

²⁴ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций (1914-1920). Одесса: Оптимум, 2008. С. 178-179.

²⁵ Ibid. С. 182.

²⁶ Корченков В. Одесские пять копеек // Вестник. 1999. № 20 (227) (28 сентября).

²⁷ Николаев Р. Банкноты родом из Одессы // Водяной знак. 2006. № 9 (41).

²⁸ Одесская почта. 1917. 1 декабря. С. 3.

²⁹ Корченков В. Указ. пр.

У зв'язку з фінансовою обстановкою в Одесі проходили екстрені наради керівників фінансових організацій, Миської Думи та Південного фронту. Державний банк погодив акцію з випуску одеських грошей з більшістю приватних та акціонерних банків Одеси: Одеським відділенням Азовсько-Донського Комерційного банку, Одеським обліковим банком, Південним банком, Одеським товариством Взаємного кредиту, банкірськими домами М. Ашкеназі, Р. Зонштейна, І. Ксидіаса, Бр. Куссіс і банками інших міст (Петроградським міжнародним Комерційним банком і Сибірським торговим банком). Домовленість зводилася до того, що одеські гроші могли у будь-який час бути обмінені на державні³⁰.

Оскільки дефіцит грошових знаків відчувався не лише в Одесі, а й у Києві, банки цих міст вирішили звернутися до Генерального секретаріату України з клопотанням про випуск власних грошей. Таке рішення було отримано телеграфом 18 грудня 1917 р. від голови уряду В. Винниченка. Наступного дня, 19 грудня, Комітет одеських кредитних установ розглянув проект випусків «Розмінних білетів міста Одеси» (бон – розмінних паперових знаків). В основу принципу проведення емісії було покладено договір, укладений фінансовими організаціями міста 23 грудня, відповідно до якого установою, що випускала білети, була Одеська контора Держбанку, в яку і здавалися виготовлені друкарнею купюри. На основі цього договору було прийнято «Положення про розмінні білети міста Одеси», згідно з яким особи або установи, які бажали розмінити державні кредитні білети або 5% короткострокові зобов'язання Державного казначейства на розмінні білети, сплачували 1% комісійних. Зворотний обмін білетів (партіями не менше ніж на 100 рублів) відбувався конторою Держбанку без комісійних. Державні кредитні білети або 5% короткострокові зобов'язання Державного казначейства зберігалися в Держбанку як недоторканне забезпечення випущених в обіг білетів³¹.

Одеська емісія здійснювалася Комітетом кредитних організацій у двох напрямках – випуском акцептованих чеків на одеську контору Держбанку та розмінних білетів Одеси зразка 1917 р. Акцептовані чеки від імені кількох кредитних установ (різних відділень комерційних банків) увійшли до обігу на підставі постанови Комітету кредитних організацій від 27 грудня 1917 р. Усього було випущено таких чеків на сумі 25 млн. руб.³²

Перший випуск «Розмінних білетів міста Одеси» був зроблений у січні 1918 р. на суму 5 млн. руб., купюрами в 3, 5 і 10 рублів³³. Про це свідчать наступні дві публікації у газеті «Одеська пошта». Так, 8 січня 1918 р. газета писала: «Закінчено виготовлення одеських бонів, які вже передані до Державного банку для нумерації й інших формальних процедур»³⁴. А 10 січня в газеті було зазначено: «Цього тижня буде випущено на одеський ринок 3-рублеві бони місцевого міського самоврядування. 5- і 10-рублівки вийдуть пізніше за кілька днів»³⁵.

Усі купюри грошових знаків першого випуску виконувалися на високому художньо-поліграфічному рівні із захисною сіткою, але на папері без водяних

³⁰ Дроздовский А. Деньги для Одессы.

³¹ Николаев Р. Вказ. пр.

³² Рябченко П.Ф. Деньги больших городов.

³³ Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 7.

³⁴ Одесская почта. 1918. 8 января. С. 1.

³⁵ Одесская почта. 1918. 10 января. С. 1.

знаків. Гроші випускалися в гамі «романівської» епохи: зелені три рублі, п'ять рублів синього кольору, червоні – десять рублів. Основу малюнків усіх знаків складали двоголовий орел без царських атрибутів і герб міста з якорем, що підкреслювало значення Одеси як торгового порту³⁶.

Незважаючи на проведення в екстреному порядку емісії «Розмінних білетів міста Одеси», у місті катастрофічно не вистачало грошей, особливо малих номіналів. У результаті, міськими фінансовими організаціями було ухвалено рішення про додатковий випуск одеських грошей. З цього приводу газета «Одеська пошта» писала 21 лютого 1918 р.: «Із сьогоднішнього дня починається друкування нових міських бон на 12 млн. рублів, причому, як би ці бони не підписувалися, завдяки угоді з низкою міст вони матимуть ходіння по всій області»³⁷.

Але і на новому випуску білетів номіналом у 3, 5 і 10 рублів (їх кількість у 2,4 рази перевищувала першу емісію) справа не закінчилася. Знецінення паперових грошей змусило владу міста не тільки збільшувати кількість розмінних білетів вартістю від 3 до 10 рублів, але й випустити купюри великих номіналів. Так, у березні 1918 р. в обігу з'явився «Розмінний білет міста Одеси» номіналом у 25 рублів, а також розмінні марки³⁸ 15, 20 і 50 коп., якими замінили монети. Автором проектів марок був відомий український художник А. Ждаха, решти банкнот – гравер чеського походження А. Ададек³⁹.

У серпні 1918 р. до грошового обігу ввійшли білети номіналом у 50 рублів, але вони також помітно не вплинули на поліпшення грошового обігу. Тим часом, розмір емісії від місяця до місяця продовжував зростати. Якщо з 13 до 31 січня 1918 р. в обіг увійшло білетів на 4 млн. 700 тис. руб., то у квітні було вже випущено одеських грошей на суму в 43 млн. 500 тис. руб.⁴⁰ Усього за невеликий проміжок часу (січень – серпень 1918 р.) в Одесі було випущено 26 757 367 купюр всіх номіналів на загальну суму 115 299 321 руб. На думку дослідника П. Рябченка, одеська емісія була такою величезною, тому що її грошові знаки охоче брали представники різних регіонів України, сподіваючись на твердість зобов'язань організацій міста з великим капіталом⁴¹.

Друкувалися гроші у кількох друкарнях. Купюри дрібних номіналів (3, 5 і 10 рублів) випускала друкарня Південноросійського товариства друкованої справи. 25 і 50 рублів випускала друкарня Мойсея Шпенцера, 5, 15, 20 і 50 копійок (паперові марки-гроші) – друкарня Фесенка⁴².

Улітку 1918 р. розмінні білети отримали вільне ходіння не лише в Одесі, а й у Миколаєві та Херсоні. Завдяки угоді між відповідними установами міст, Миколаєву було надано білетів на суму в 5 млн. руб. У цьому місті вони почали ходити на тих самих підставах, що й в Одесі. У Миколаєві також були заготовлені бланки акцептованих чеків чотирьох різних номіналів, однак у зв'язку з широким застосуванням одеських грошей їх так і не пустили в обіг⁴³.

³⁶ Николаев Р. Вказ. пр.

³⁷ Одесская почта. 1918. 21 февраля. С. 1.

³⁸ *Розмінні марки* або *марки-гроші* (марки-шагівки) – особливий вид непоштових марок, сурогати грошового обігу, що виконують функції розмінної монети у зв'язку з її недостатністю.

³⁹ Браиловский А.М. Вказ. пр. С. 7.

⁴⁰ Пуронен В.С. Первые деньги города Одессы // Петербургский коллекционер. 1999. Вып. 4.

⁴¹ Рябченко П.Ф. Деньги больших городов.

⁴² Одесский рубль. URL: <https://financial-helper.ru/money/odesskij-rubl.html>

⁴³ Рябченко П.Ф. Деньги больших городов.

Відмітимо, що до місцевих грошей в одеситів була більша довіра, ніж до українських карбованців або російських керенок. Доходило до того, що одеські гроші почали поступово витісняти українську національну валюту. У цих умовах міністр фінансів України Антон Ржепицький у серпні 1918 р. заборонив вводити в обіг одеські білети номіналом 25 і 50 рублів, а також обмежив суму випуску білетів усіх номіналів величиною в 200 млн. руб. Тому, можна припустити, що у вересні цього року емісія «Розмінних білетів міста Одеси» практично завершилася⁴⁴. До кінця 1918 р. загальна сума емісії «розмінних білетів міста Одеси» перевищила 220 млн. руб.⁴⁵

Наступний період історії грошових випусків міста Одеси пов'язаний із вступом до міста Добровольчої армії генерала А. Денікіна у грудні 1918 р. Захопивши Одесу, денікінці одразу ж зайнялися «грошівництвом». Вони почали друкувати та випускати в обіг українські казначейські знаки купюрами 50 карбованців, використовуючи для цього друкарню Фесенка. Виготовлені денікінцями гроші були прозвані в народі денікінськими «лопатками»⁴⁶.

Дослідником-колекціонером А. Артем'євим було встановлено, що денікінці за час свого першого перебування в Одесі у 1918 – на початку 1919 рр. випустили в обіг 10 серій казначейських знаків номіналом у 50 карбованців, останньою з яких була серія АО 219. Автор припустив, що після вигнання денікінців радянська влада приступила до виготовлення в Одесі українських казначейських знаків, розпочавши із серії АО 220⁴⁷.

Денікінці перебували в Одесі близько трьох з половиною місяців, після чого були вигнані звітти радянськими військами, які почали наступ на одеському напрямку із середини березня 1919 р. 5 квітня до Одеси підійшли частини 1-ї Задніпровської бригади, якою командував «червоний партизан» отаман Григор'єв. Наступного дня, практично без бою, частини 1-ї Задніпровської бригади вступили до міста. На той час в Одесі вже було встановлено радянську владу та сформовано Президію Ради робітничих депутатів. До складу Ради входив комісаріат фінансів, у віданні якого були Державний банк і казначейство. Посаду комісара фінансів обіймав Б. Духовний⁴⁸.

Першим заходом комісаріату стало прийняття 7 квітня 1919 р. постанови «Про обов'язковий прийом усіх грошових знаків, у тому числі гривень, шагів, міських 50-рублівок, акцептованих чеків, купонів тощо». Розпорядження поширювалося і на прозвані в народі «лопатками» казначейські знаки номіналом у 50 карбованців, незалежно від того, де, коли і ким вони були випущені в обіг.

Як вказував у своїй доповіді на Одеському губернському фінансовому з'їзді Б. Духовний: «Перед своїм відходом добровольці вивезли з одного тільки Державного банку 326 млн. рублів. До моменту приходу радянської влади Одеса була випорожненим, зруйнованим і пограбованим містом». У сховищах Одеської контори державного банку станом на 17 квітня 1919 р. залишалось після відходу денікінців: українських казначейських знаків у 50 карбованців – 39 млн. 775 тис., у 25 карбованців – 26 млн. (ті й інші «одеського друку»); «розмінних білетів міста

⁴⁴ Пуронен В.С. Вказ. пр.

⁴⁵ Корченков В. Вказ. пр.

⁴⁶ Артем'єв А.Ю. Деникинские «лопатки»... С. 320.

⁴⁷ Артем'єв А.Ю. Эмиссия украинских «лопатонок» в советской Одессе... С. 312.

⁴⁸ Ibid. С. 307-308.

Одеси» на суму 24 351 466 руб. і близько 20 млн. загальноросійськими грошовими знаками. Усього, таким чином, близько 110 млн. (у рублях)⁴⁹.

Прихід радянської влади та запровадження продовольчої монополії призвели до стрімкого зростання дорожнечі та голодної загрози в Одесі. Усього за чотири місяці після введення більшовицької продовольчої монополії рубль знецінився більше ніж у п'ятеро. Пуд українського сала, що коштував ще в березні 300 руб., у липні торговці ледь поступалися за 1 400 руб. Ціни в Одесі ставали такими ж, як у Москві та Петрограді⁵⁰.

Тим часом радянська влада мала величезні витрати – 600 млн. руб. на військові потреби та 250 млн. руб. – на цивільні. З метою покриття готівкою своїх невідкладних витрат радянською владою було вжито низку термінових заходів. Однією з них була постанова Президії Виконкому Ради робочих депутатів від 7 квітня, за якою на буржуазію міста накладалася контрибуція в розмірі 500 млн. руб. Однак збір контрибуції саботувався та затягувався під різними приводами на невизначено довгий час, а гроші радянській владі були потрібні негайно й у великій кількості. У цих умовах найпростішим і доступним способом поповнення скарбниці виявилось використання Одеської Експедиції Заготівлі Державних Паперів (ОЕЗДП). Як видно зі звіту Б. Духовного, експедиція давала до 10 млн. руб. на день, завдяки чому більшовики змогли порівняно безболісно пережити фінансову кризу⁵¹.

Діяльність ОЕЗДП, що друкувала українські казначейські знаки номіналом у 50 карбованців, не залишалася байдужою для центральної влади у Києві. Наркомфін України неодноразово порушував питання про припинення її роботи. Проте, центральне київське керівництво, саме відчуючи грошовий голод, змушене було якийсь час миритися зі свавіллям місцевої влади, оскільки поки що було позбавлено можливості регулярно постачати Одесі грошові підкріплення. Особливо активно питання про закриття Одеської Експедиції почало обговорюватися у Києві на початку травня 1919 р. Найімовірніше це пояснювалося підготовкою тоді швидкого випуску в обіг виготовлених у Києві знаків державного казначейства номіналом у 10 карбованців. Декрет Ради Народних Комісарів України про їх випуск був підписаний Х. Раковським 9 травня 1919 р., і незабаром вони надійшли в обіг⁵².

У перших числах червня на території Радянської України з'явився ще один вид нових грошових знаків – кредитні білеті РСФРР зразка 1918 р. («п'ятаковки»). Грошовий голод у республіці поступово слабшав. Тим часом, в Одесі продовжували випускати в друкарні Фесенка українські «лопатки». Друкарню навіть націоналізували⁵³.

Із середини червня грошові підкріплення з Києва до одеської контори Народного банку почали надходити вже більш-менш регулярно, і це вирішило долю ОЕЗДП. 15 червня Одеська окружна контора Народного банку опублікувала повідомлення про те, що нею «випущені в обіг нові гроші загальноросійського

⁴⁹ Ibid. С. 308.

⁵⁰ Давыдов А.Ю. Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917-1921 гг.: Мешочники. Санкт-Петербург: Наука, 2002. С. 284.

⁵¹ Артемьев А.Ю. Эмиссия украинских «лопатонок» в советской Одессе. С. 309.

⁵² Ibid. С. 310.

⁵³ Известия Одесского Совета рабочих, крестьянских и красных депутатов. 1919. № 41 (18 мая). С. 4.

зразка 1918 р., номіналом в 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500 і 1000 рублів. У зв'язку з цим роботу Одеської Експедиції Заготівлі Державних Паперів припинено»⁵⁴.

Таким чином, виготовлення радянською владою в Одесі українських казначейських знаків номіналом у 50 карбованців офіційно було припинено 15 червня 1919 р. Проте, деяку їх кількість було ще виготовлено незадовго перед евакуацією радянської влади з міста, а також пізніше, у «похідній» друкарні, вже під час відступу радянських військ з Одеси. Усього радянська влада за час свого першого перебування в Одесі випустила десять серій українських казначейських знаків номіналом у 50 карбованців із серійними номерами АО 220 – АО 229. За підрахунками А. Артем'єва, обсяг цієї емісії (радянських «лопатонок») оцінюється в 470-480 млн. крб.⁵⁵

Знову захопити Одесу денікінцям вдалося 24 серпня 1919 р. При відступі радянські війська були змушені залишити станцію Бірзулу та піти убік від залізниці, підірвавши при цьому весь залізничний рухомий склад і знищивши більшу частину дивізійного майна та вогнеприпасів. Тоді ж було знищено і «похідну» друкарню, яка була обладнана в одному з вагонів. Вона була пристосована для виготовлення українських казначейських знаків номіналом у 50 карбованців і «розмінних білетів міста Одеси»⁵⁶.

Після захоплення Одеси денікінськими військами, у місті знову почали функціонувати кредитні та фінансові установи. Одеська контора Держбанку оголосила перелік грошових знаків, що мали обов'язкове ходіння, серед яких були зазначені й українські казначейські знаки номіналом у 25 і 50 карбованців, незалежно від місця їх виготовлення. Міська управа, що відновила свою роботу, відразу ж доручила «Комісії з виготовлення міських розмінних знаків негайно відновити свою діяльність і приступити до друкування розмінних білетів усіх номіналів до 25 рублів включно, а також українських 50-рублевих»⁵⁷.

Друкуючи міські та українські грошові знаки, і бажаючи у той же час підкріпити свої дії дозволом на це центральну денікінську владу, Одеська контора Держбанку та міська влада звернулися за підтримкою до головного начальника Новоросійської області генерала М. Шиллінга, який обіцяв отримати дозвіл на друкування міських грошей. Проте, враховуючи грошовий дефіцит на підконтрольній Збройним Силам Півдня Росії (ЗСПР) території України, управління фінансів дозволило виготовлення в Одесі не лише міських грошей, а й українських 50 карбованців⁵⁸.

10 вересня в Одесу надійшло повідомлення від уповноваженого управління фінансів Таврійської та Херсонської губерній Ольшевського про те, що «Міністерством фінансів при Добрармії дозволено випустити Одеською Експедицією державних знаків 100 млн. карбованців і 10 млн. міських бон». Але зазначена у повідомленні сума не задовольнила фінансові кола та міську владу, тому керуючим одеською конторою Державного банку В. Житковським була надіслана телеграма Ольшевському з проханням збільшити суму випуску

⁵⁴ Известия Одесского Совета рабочих, крестьянских и красных депутатов. 1919. № 62 (15 июня). С. 2.

⁵⁵ Артемьев А.Ю. Эмиссия украинских «лопатонок» в советской Одессе... С. 310, 313.

⁵⁶ Ibid. С. 310-311.

⁵⁷ Одесский листок. 1919. № 2 (25 августа). С. 1.

⁵⁸ Артемьев А.Ю. «Белые» деньги... С. 317-318.

карбованців, оскільки дозволена сума була недостатньою⁵⁹. Такий дозвіл найімовірніше було отримано.

У вересні 1919 р. в Одесі в обігу з'явилися купюри номіналом у 50 карбованців із серійними номерами АО 230 та АО 231. Багато з цих купюр були обрізані не механічним способом, а вручну, за допомогою ножиць. Газета «Одеські новини» 19 вересня опублікувала інформацію про те, що ці казначейські знаки були виготовлені ще радянською владою, яка «перед втечею з Одеси поспішала розрізати надруковані кредитні білети і зробила це недбало»⁶⁰. Населення, і так налякане наявністю в обігу великої кількості підробок, від прийому знаків цих серій відмовлялося. Проте, з боку одеської контори Держбанку було заявлено, що «жодних підстав для неприйняття цих грошей немає, що всі «українки», незалежно від серій, мають законне ходіння і під страхом відповідальності обов'язкові до прийому»⁶¹.

У жовтні 1919 р. в обіг надійшла наступна серія казначейських знаків номіналом у 50 карбованців із серійним номером АО 232. Цими знаками видавалася зарплата державним службовцям і «радянське» походження їм уже не приписувалося. На думку А. Артем'єва, казначейські знаки з серійним номером АО 232 були надруковані та випущені в обіг вже при денікінцях і, найімовірніше, без відома та дозволу центральної влади⁶².

Використовуючи своє емісійне право, надане управлінням фінансів ЗСПР, одеська контора Держбанку випустила 30 листопада в обіг відразу три нові серії казначейських знаків у 50 карбованців – АО 233, АО 234 та АО 235. Цими серіями завершилося у 1919 р. виготовлення та випуск в Одесі денікінських «лопаток». Усього, таким чином, за час другої присутності денікінців в Одесі було випущено в обіг п'ять серій українських казначейських знаків номіналом у 50 карбованців: АО 230 – АО 235. Обсяг другої денікінської емісії оцінюється дослідниками у 250-280 млн. крб. Нагадаємо, що спочатку управлінням фінансів ЗСПР було дозволено випустити лише 100 млн. крб.⁶³

Здійснюючи заходи з ліквідації грошового дефіциту й усунення різноманіття грошових знаків, управління фінансів ЗСПР вживало заходів до розширення обсягів виробництва «донських» та організації виготовлення нових грошових знаків головного командування ЗСПР. Для цього намічалася використання Київської, Сімферопольської та Одеської Експедицій Заготівлі Державних Паперів, а також організація нової експедиції в Новоросійську. У межах цих заходів здійснювалось поступове обмеження випуску українських казначейських знаків в Одесі. За розпорядженням центральної влади діяльність Одеської Експедиції неодноразово припинялася і 20 листопада 1919 р. головний начальник Новоросії заборонив друкування «українок».

Наприкінці грудня 1919 р. Одеська Експедиція отримала потужне підкріплення за рахунок місцевих реквізицій і використання ресурсів Київської Експедиції. Після цього вона приступила до виготовлення нових грошових знаків і вже незабаром в обігу з'явилися білети державного казначейства головного

⁵⁹ Одесский листок. 1919. № 102 (30 августа). С. 2.

⁶⁰ Одесские новости. 1919. № 103 (19 сентября). С. 3.

⁶¹ Одесские новости. 1919. № 104 (20 сентября). С. 4.

⁶² Артемьев А.Ю. «Белые» деньги... С. 320-321.

⁶³ Ibid. С. 321-322.

командування ЗСПР, надруковані в Одесі, номіналом в 1 тис. карбованців і 50 карбованців серії ОА. Але на початку лютого 1920 р. емісійна діяльність денікінців в Одесі закінчилася, оскільки місто було знову зайняте радянськими військами⁶⁴.

УСРР спочатку допускала на своїй території обіг будь-яких казначейських знаків номіналом у 50 карбованців незалежно від місця їх виготовлення й емітента. Проте, на початку 1920 р. Народний банк Російської Федерації запропонував усім фінансовим відділам, конторам, казначействам та ощадним касам України припинити прийом випущених колишніми українськими урядами казначейських знаків номіналом у 25, 50 і 1000 карбованців і кредитних білетів у гривнях всіх номіналів. При цьому використання всіх цих знаків у приватному обігу тимчасово зберігалось. У розпорядженні вказувалося також, що «надалі обов'язковими до прийому в межах Української Радянської Республіки залишаються, поряд із загальноросійськими грошовими знаками... лише українські казначейські знаки у 10 карбованців випуску 1919 р.». Цим же розпорядженням було заборонено вільне ходіння на території Радянської України і радянських «лопаток»⁶⁵.

Таким чином, фінансова криза, інфляційні процеси, знецінення та нестача паперових грошей, які почали стрімко розвиватися в Україні у період після Лютневого перевороту 1917 р. загалом, та у місті Одеса зокрема, стали причиною появи місцевих міських грошових випусків, початок емісії яким було покладено 23 грудня 1917 р. «Положенням про розмінні білети міста Одеси». Наступні періоди перебування в Одесі Добровольчої армії генерала А. Денікіна та радянської влади пов'язані з виготовленням у місті також українських казначейських знаків (карбованців).

За встановленими попередніми дослідниками кількісними показниками випущених в обіг одеських грошей, можемо підрахувати ймовірні обсяги емісійної політики місцевої, денікінської та радянської влади в місті до початку 1920 р. Так, обсяг місцевої емісії випусків «Розмінних білетів міста Одеси» можна оцінити у понад 230 млн. руб., денікінської – понад 280 млн. крб., радянської – близько 480 млн. крб. Усього – близько 1 млрд. грошових одиниць. Але зростання грошової емісії у місті Одеса призводило до гіперінфляційних процесів і знецінення грошей. І одеські бони, і українські казначейські знаки, що випускалися у 1917-1919 рр., продовжували ходіння аж до залишення міста денікінськими військами у лютому 1920 р.

REFERENCES

- Artemiev, A.Yu.** (2001). Denikinskie «lopatki» [Denikin's "lopatkas"]. *Kolleksioner*, 36-37, 319-327 [in Russian].
- Artemiev, A.Yu.** (2003). «Belye» dengi. Vtoraia emissiia denikinskikh «lopatok» (24.08.1919 – 07.02.1920 gg.) [“White” money. The second issue of Denikin's “lopatkas” (08/24/1919 – 02/07/1920)]. *Kolleksioner*, 38-39, 316-324 [in Russian].
- Artemiev, A.Yu.** (2003). Emissiia ukrainskikh «lopatok» v sovetskoï Odesse [Issue of Ukrainian “lopatkas” in Soviet Odessa]. *Kolleksioner*, 38-39, 307-315 [in Russian].
- Brailovskii, A.M.** (1922). *Monografiia-katalog denezhnykh znakov Russkoi Revoliutsii. 1917-1922* [Monograph-catalogue of banknotes of the Russian Revolution. 1917-1922]. N.d. [in Russian].

⁶⁴ Ibid. С. 322-323.

⁶⁵ Артемьев А.Ю. Эмиссия украинских «лопаток» в советской Одессе... С. 313-314.

- Chuchin, F.G. (Ed.)**. (1927). *Katalog bon i denznakov Rossii, SSSR, okrain i obrazovaniy (1769-1927 gg.)* [Catalog of bonds and banknotes of Russia, the USSR, outskirts and formations (1769-1927)]. Moskva: Soiuzblankoizdat [in Russian].
- Davydov, A.Yu.** (2002). *Nelegalnoe snabzhenie rossiiskogo naseleniia i vlast. 1917-1921 gg.: Meshochniki* [Illegal supply of the Russian population and power. 1917-1921: Sackmen]. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
- Drozdovskiy, A.** (n.d.). *Dengi dlia Odessy* [Money for Odessa]. Retrieved from <https://www.liveinternet.ru/users/ludmila-lea/post255689409/> [in Russian].
- Faitelberg-Blank, V. & Savchenko, V.** (2008). *Odessa v epokhu voyn i revoliutsiy (1914-1920)* [Odessa in the era of wars and revolutions (1914-1920)]. Odessa: Optimum [in Russian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2002). Kharakter i pryroda ukrainskykh paperovykh hroshovykh znakov 1917-1921 rr. [The nature and nature of Ukrainian paper banknotes of 1917-1921]. *Ekonomichniy chasopys – XXI*, 9, 49-52 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2004). *Finansova polityka uriadu Ukrainiskoi Derzhavy Hetmana P. Skoropadskoho (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 r.)* [Financial Policy of the Government of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky (April 29 – December 14, 1918)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2005). Emisiina polityka uriadiv Ukrainy 1917-1918 rr. [Emission policy of the governments of Ukraine 1917-1918]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 9, 100-125 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2008). *Finansova polityka Tsentralnoi Rady ta uriadiv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)* [Financial policy of the Central Council and governments of the Ukrainian People's Republic (March 1917 – April 1918)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2021). *Ukraina: finansy i polityka (1917-1922 rr.)* [Ukraine: Finance and Politics (1917-1922)]. Kyiv: Samit-knyha [in Ukrainian].
- Korchenov, V.** (1999). Odesskiye piat kopeek [Odessa's five kopecks]. *Vestnik*, 20 (227) [in Russian].
- Nikolaev, R.** (2006). Banknoty rodom iz Odessy [Banknotes originally from Odessa]. *Vodianoi znak*, 9 (41). Retrieved from <http://silver-coins.ru/banknoty-rodom-iz-odessy/> [in Russian].
- Puronen, V.S.** (1999). Pervye dengi goroda Odessy [The first money of the city of Odessa]. *Peterburgskiy kollektioner*, 4 [in Russian].
- Riabchenko, P.F.** (2001). Denezhnaia yedynitsa v Ukraine v XX veke [Monetary unit in Ukraine in the XX century]. *Mir deneg*, 1-2 [in Russian].
- Riabchenko, P.F.** (2004). Dengi bolshikh gorodov [Big cities money]. *Mir deneg*, 3 (48) [in Russian].
- Tkhorzhhevskiy, R.Y.** (1999). *Narysy istorii hroshei v Ukraini* [Essays on the history of money in Ukraine]. Ternopil [in Ukrainian].
- Vainshtein, E.** (1928). Groshi Ukrainy [Money of Ukraine]. *Sovetskii kollektioner*, 4, 1-4 [in Russian].
- Yurovskiy, L.N.** (1928). *Denezhnaia politika sovetskoi vlasti (1917-1927)* [Monetary policy of the Soviet government (1917-1927)]. Moskva: Finansovoie izdatelstvo [in Russian].